

FEISCHMIDT MARGIT

5.

Miként alakult át a multikulturalizmus eszméje az utóbbi évtizedben Közép-Európában? Mennyiben és miben tartja az etnokulturális közösségeket a nemzetállami törekvések eredményének és mennyiben és mi ezeknek a társadalomtörténeti funkciójuk? Mindezek hogyan jelennek meg az Ön roma, román stb. terepein?

A megtestelt kérdéseikre engedelmelemmel nem egyenként, hanem egyetlen esszészerű gondolatfüzérben válaszolok, amely érinti a különbségről való beszéd módozatainak, az interetnikus kapcsolatoknak és konfliktusoknak, a rasszizmusnak, és a mindezekkel szembeni tudományos felelősségnek a kérdését. Reményeim szerint így is hozzá tud járulni ahhoz a diskurzushoz, amit a kérdésekkel ébresztetni kívántak.

Van a magyarországi kisebbségekkel kapcsolatos társadalomtudományos és politikai közbeszédben egy „színvak” irány, amely megítélésem szerint az utóbbi években meghatározó szerepre tett szert. Ennek létrejöttéről és általam látott következményeiről, illetve lehetséges alternatíváiról szól ez a hozzászólás. Az érintett kisebbségek közül pedig egyetlen egyre koncentrálnék, a romákra, és arra a társadalmi diskurzusra, ami „a cigánytalanított” „cigány-kérdés” körül jött létre. Az amerikai gyökerű, de az európai liberális demokráciák alapelveihez is jól illeszkedő *color-blind* vagy színvak szemlélet magyarországi karrierje elsősorban annak a következménye, hogy a cigánykérdés – amely eredendően szociális és etnikus elemeket egyaránt tartalmazott – a társadalomtudományokban és a politikában egyaránt döntően szegénykérdésként jelenik meg. (A cigánykérdés szociálpolitikai transzformálásáról beszélt Szalai Júlia is, aki viszont a kései Kádár-korszakra datálta ezt a törekvést, míg a kilencvenes évek végétől egy ellenkező tendenciát, a szociális mozzanatoknak a kisebbségiben való feloldódását látta meghatározónak). A „színvakság” másik oka pedig az emberjogi és antidiszkriminációs diskurzus kizárólagossága a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak védelmében, amely az egyéni jogalany fogalmához ragaszkodik, és a közösségi jogalany koncepcióját elutasítja. Az egyéni identitásválasztás szabadsága mellett száll síkra a meglévő – amellettt hogy folyamatosan változó, mégiscsak bizonyos tartalmi elemekhez köthető – kollektív identitásformák védelmével szemben.

A tudományos és közpolitikai gondolkodás szociális szemléletére nagy hatással voltak azok – a nyolcvanas évektől erre fele megvalósult – szociológiai kutatások, amelyek a történelem folyamán először adtak átfogó képet a magyarországi cigányság helyzetéről. Ezek a munkák kétségtelenül égbekiáltó egyenlőtlenségeket, a leszakadás és a szegénység továbbélő és újabb formáit diagnosztizálták, amihez képest azok a sajátos kulturális formák, amelyek a különbségnek a szociálison kívül másféle tartalmat is adnának, vagy másodlagosak, tehát a szociális helyzet származékai („szegénység kultúrája”) vagy egyáltalán nem is léteznek.

Ezt a strukturális megközelítést alkalmazta a kormányzat az „esélyteremtő” állam programjában, aminek keretében a szociális transfereket, például az oktatáshoz való hozzáférés esélyeit kiegyenlítő támogatásokat nem az etnikai önbevalláshoz, hanem a „hátrányos helyzethez” kötötte. Olyan esetben is, amikor nyilvánvalóan romákról van szó. Nyilván sok előnye van ennek az adott szociálpolitikai intézkedés vonatkozásában, hiszen így a hátrányos és halmozottan hátrányos kategóriába nem kerülnek be magasabb iskolai végzettségű, magasabb jövedelemmel rendelkező cigány származású emberek, miközben bekerülnek olyan nem romák, akik ugyancsak rászorulnak a segélyekre. (Vagyis útját állja a sokat rettegett ún. etnobiznisznek.) Nem is volna ezzel semmi probléma, ha a különbségeknek többféle dimenziója volna egyszerre működtethető, ha a segélyekhez való hozzájutás szociális kategóriái mellett volna egy másik dimenzió, ahol a kisebbségi származás ténye, és a vele együtt járó kulturális sajátosságok is méltó megjelenítést kapnának. A szociális helyzet középpontba álltása azonban nálunk együtt jár – ahogyan ezt Neményi Mária már néhány évvel ezelőtt egy hasonló gondolatmenetben megfogalmazta – „a közbeszéd, a politika, a tudományos diskurzus ’romátlanításával’”.

Annak a programnak, amely a hátrányos helyzet azonosításán keresztül akarja elérni a célcsoportját, és kiterjeszteni rájuk a társadalmi igazságosság és egyenlőség eszméjét, az *integráció* a másik kulcsszava (Roma Integrációs Tanács, Roma Integráció Évtizede, Roma Integrációs Programiroda). Az integráció konceptussal azonban, amely miközben kétségtelenül a legprogresszívebb szándékok gyűjtőneve Nyugat-Európában a bevándorlók vonatkozásában, Keleten pedig a társadalmi hátrányokkal sújtott kisebbségekkel kapcsolatosan, van egy jelentős probléma. Éspedig az, hogy a szegregációért, a „kívül- vagy lemaradásért” magukat az érintetteket teszi felelőssé, és azt sugallja, hogy nekik kell tenniük

azért is, hogy visszataláljanak a társadalmi főáramba (amihez természetesen az integrációs politikát folytató állam a tanulás, a munkavállalás stb. területén segítséget nyújt). Holott napnál világosabb, hogy az ő társadalmi rendszeren kívüliségük csak látszólagos, valójában a duális munkaerőpiaccal rendelkező kapitalista gazdaságnak szüksége van rájuk, és pont ott, ahová száműzte őket. Olyan munkaerőpiaci tartalékot képeznek, amelyet csak a gazdaság extenzív korszakaiban használnak, és a lehető legkisebb költséggel tartalékba lehet őket helyezni gazdasági regressziók idején, amikor felesleg keletkezik a munkaerőpiacon. Az a rassz diskurzus pedig, ami az elsődleges és másodlagos munkaerőpiacon levőket megkülönbözteti egymástól, nem tesz mást, mint naturalizálja ezt a különbséget. A nyugat-európai országokban az alacsonyan képzett szezonális vagy „vendégmunkások” (már a fogalom is jól érzékelteti a jelenség lényegét) látják el ezt a funkciót, és az állam a bevándorlás szabályozásával partner e munkaerőpiaci igények kielégítésében. Nálunk a másodlagos munkaerőpiaci igényeket – nem kizárólag, de igen jelentős mértékben – a cigányok szolgálják ki, az utóbbi évtizedekben elsősorban az iparban, de korábbi időkben a falusi parasztgazdálkodásnak is effajta tartalékait képezték.

A magam részéről a kutatás területén, csakúgy, mint a vele sok szálon összefüggő közpolitikai gondolkodásban, annak a szemléletnek volnék a híve, amely a cigányokként identifikált emberekre nem úgy tekint mint idegen, kívülálló csoportokra, hanem mint olyanokra, akik gazdasági és társadalmi értelemben egyaránt részei annak a struktúrának, amit a kapitalista termelés és a szabad verseny Magyarországon létrehozott. Ez a szemlélet elengedhetetlen ahhoz, hogy belássuk, olyan emberek társadalmi integrációjáról beszélünk, akik gazdasági értelemben eddig is jelen voltak, csakhogy az aktuális igényeknek megfelelően hol aktívak voltak a munkaerőpiacon, és ilyenkor felértékelődött a társadalmi integrációjuk is, hol inaktívak, aminek következtében a szegregációs folyamatok erősödtek fel. És mint minden hasonló helyzetben, ennek a játékmának vannak nyertesei, egyrészt az a közép- és felsőosztály, amely az olcsó munkaerőből – bármilyen származású is legyen az – profitál, de másrészt az az alsó középosztály is, amely a megosztott munkaerőpiac „elsődleges” oldalára kerül, vagyis a „magyar munkások”, akiket kevésbé bocsátanak el vagy előbb felvesznek amiatt, hogy versenytársaik egy részét a diszkrimináció különböző formái távol tartják. Ha azon gondolkodunk, hogy miként lehet az ő korábban elhallgatott gazdasági és társadalmi elnyomá-

sukkal szembenézni, példaként állhat előttünk az, ahogyan Nagy-Britanniában, Hollandiában szembenéztek a gyarmati múlttal, a gyarmatokon dolgozó „bennszülöttek” vagy onnan származó rabszolgák szerepével a birodalom központjának felépítésében és jólétében.¹

¹ Lásd pl. British Empire and Commonwealth Museum, <http://www.empire-museum.co.uk/>, megnyílt 2002-ben. A „belső gyarmatosítás” fogalmat Michael Hechter alkotta meg a regionális és etnikai különbségek magyarázatára Nyugat-Európában. Katherine Verdery meggyőzően alkalmazta már az erdélyi nemzetiségeknek a Habsburg Birodalomhoz való viszonyának elemzésekor.